
П.Г.Усенко
(Київ)

МАРІУПОЛЬЩИНА СЕРЕДИНИ ХІХ ст. У ВИСВІТЛЕННІ Г.КАЛЕРІ

1845 р. петербурзький "Журнал Министерства внутренних дел" за редакцією талановитого літератора Миколи Надеждіна надрукував нарис про Маріупольщину, складений її мешканцем¹. Чиновний лікар, титулярний радник Гаврило Матвійович Калері (Калера)², не обмежившись анонсованими в заголовку питаннями топографії та медичної статистики, подав розмаїту картину округи.

Цю розвідку побіжно згадав учений-мандрівник Віктор Григорович у своїх нотатках, перекутивши ініціали автора: Г.М.Калері замінив на М.Калері, бо літеру "Г" помилково розшифрував як скорочення російського звертання "господин" ("г.", "гн")³, тобто "пан" ("п."), "добродій" ("д. "). Новітній бібліографічний покажчик "Греки Приазов'я" стисло репрезентував її зміст: "Про переселення греків до Приазов'я й життя на нових місцях, про геолого-географічну характеристику землі, заняття населення, рослинний і тваринний світ, про м.Маріуполь, його поліцейську управу"⁴.

В основі історичного екскурсу Гаврили Калері – дослідження дійсного члена Одеського товариства історії та старожитностей, архієпископа херсонського й таврійського Гавриїла (Василя Розанова). Хоча посилянь на останню працю і немає, її пріоритет очевидний.

У столичному часописі зазначалося: "Християнське народонаселення... наважилося переселитися до Росії, залишивши в Криму будинки свої, храми і прах батьків. Унаслідок того 1778 р. виборні від мешканців різних місць півострова надіслали з Бахчисарая прохання на ім'я імператриці, в якому, виявляючи готовність свою вступити до вічного підданства Росії, просили про відведення їм місць та достатніх угідь під заселення... Виселення греків почалося 1778 року під проводом головного його винуватця, преосвященного Ігнатія, за цей подвиг возведеного у звання митрополита готфійського й кафійського, і завершилося наступного, 1779... Вони заснували та заселили двадцять поселень і... почали спорудження міста Маріуполя..."⁵. А текст Гавриїла в одеському збірнику 1844 р. мав такий вигляд: "Найголовнішою пружиною й щасливим утілювачем цієї благої справи був преосвященний Ігнатій, возведений за цей подвиг Катериною Великою у звання митрополита готфійського та кафійського... Тисячі потекли за своїм первосвященником, залишаючи без жалю будинки і землі, де народилися й проживали, залишаючи священні домовини батьків і предків своїх, залишаючи храми... Вибрані мешканці... надіслали у 16 день червня 1778 року з Бахчисарая на найвище ім'я прохання, в якому, виявляючи готовність свою вступити на вічні часи до підданства Росії, просили про відведення їм місць та достатніх угідь під заселення. ... Переселення почалося ще 1778 року, а 1779 року було вже цілком завершене... Греки заснували й заселили 20 поселень і понад оте місто Маріуполь"⁶.

Щойно процитовані рядки майже ідентичні з попередніми, повторено навіть фактичні помилки. Зрозуміло, про запозичення знав М.Надеждін, котрий, раніше взявши активну участь в Одеському товаристві історії та старожитностей, сам виступав у його "Записках". Показово, що попри наслідування маститого попередника Калері уник тенденційної оцінки прощання з кримськими домівка-

ми "без жалю" та піетету до Ігнатія, раніше схарактеризованого "щасливим утілювачем цієї благої справи". Адже відчувалася туга за Тавридою і з покоління у покоління передавався негативний відгук учасників переселення⁷.

Помітне коригування інформації Гавриїла про те, що, мовляв, "усіх греків вийшло з півострова не менше двадцяти тисяч"⁸. Уточнено: "Всіх переселенців налічувалося до 9 000 душ чоловічої та майже стільки жіночої статі"⁹. А через шість десятиліть, 1843 р., як видно з власної таблиці Г.Калері, в окрузі зареєстровано більше ніж подвійне примноження людності: 18 272 жінки і 20 704 чоловіки. З них городяни-маріупольці становили до дев'яти-десяти відсотків: перших – 1 589, других – 1 910 осіб¹⁰.

Спираючись на ці цифри й на обнародувані сучасним археографом Анатолієм Бойком сторінки військово-топографо-статистичного справоздання про цей регіон першої чверті XIX ст.¹¹, можна простежити демографічну динаміку округи позначеного періоду: додалося понад 15 тис. душ, утвердилася тенденція питомого переважання чоловіків: у місті їх кількість зросла на 396, жінок – на 247, а в селах – відповідно на 7 611 та 7 008.

Аналіз ситуації 1843 р., коли померло 128 городян (один із кожних 28 маріупольців), а народилося 154, дозволив Г.Калері порівняти свої результати з аналогічними щодо Москви, Праги, Парижа, Трієста, Одеси і Лемберга (Львова). Місцева пропорція новонароджених (117 у шлюбі й 37 поза ним) до загалу мешканців "брала гору над рештою", за винятком львівської: в Маріуполі – 1:23, у Лемберзі – 1:21 (смертність там становила відповідно 1:17, тобто помер один із кожних 17 львів'ян)¹².

Як і Гавриїл, Калері згадав Жалувану грамоту від 21 травня 1779 р., за якою на Маріупольщині "суд, розправа та вся внутрішня поліція" покладалася на окружних провідників, вільно обраних поселенцями, а до кожного села "охоронцями й захисниками" призначались "особливі урядники з росіян" з тим, аби вони не втручалися "ні у судочинство, ні ще куди" (продовжували служити перейменованими на "наглядачів"). 1845 р. в єдиному маріупольському присутственому місці - Грецькому суді скупчилися суди повітовий і земський, магістрат, міська поліція, повітова скарбниця, служба піклування про сиріт¹³.

Простудіювавши доступні йому документи, автор публікації у "Журнале Министерства внутренних дел" змалював процес урізання території, залюдненої грецькою громадою та формально підвідомчої таганрозькому градоначальству Катеринославської губернії. Площа округи, яка спочатку становила понад 1 237 000 десятин, скоротилася до 375 913, проте населених пунктів побільшало. Місто й 24 села займали рівнинний обшир з параметрами 150 верст од сходу на захід та 100 верст від північного сходу на південь – між Азовським морем, землями донських й азовських козаків, Олександрівським, Павлоградським і Бахмутським повітами¹⁴. Принагідно підкреслювалося, що "греки... встигли під свої колонії вибрати кращі місця, відтак жодне грецьке поселення не розташоване на поганому чи кам'янистому ґрунті, й усі до того перебувають у сусідстві річок, придатних як для водопою, так і для влаштування плотин та водяних млинів"¹⁵.

Підвалиною добробуту стало рослинництво. "Взагалі про ґрунт можна сказати, що він найвищого гатунку, що, зрештою, було й є найважливішою причиною, чому мешканці як від початку поселення, так і донині, майже виключно займаються хліборобством – зиск, одержуваний від цього промислу, не лише забезпечує їм утримання самих себе та своїх родин, але багатьом надає ще можливість наживати значні капітали", – констатував Калері, зазначаючи, що зерновими щороку засівалося 38 572 десятини ріллі, а врожайність становила,

як правило, не менше сам-5 (траплялося й сам-12 і більше)¹⁶. Безпосередньо не дискутуючи з Гавриїлом, він певною мірою дезавував досить категоричні висновки останнього: "Успіхи греків у торгівлі досі малозначущі. В хліборобстві та скотарстві вони також не надто старанні. Тож значний простір їхніх полів і луків зостається порожнім"¹⁷.

Г.Калері акцентував на "квітучому", на його думку, тваринництві краю, яке обіймало до 88 752 голів великої рогатої худоби, переважно черкаської (української) породи, до 27 435 коней, до 200 000 овець-чунтуків¹⁸ та наполегливо борювало спустошливу епізоотію (чуму й ящур биків і корів, коросту та паршу коней, овечу віспу тощо¹⁹). У заможних господарів отари й гурти випасалися від Криму до Кавказу. Не проминув автор і таких подробиць, як двопудові курдюки, рідкісні поживні якості місцевого м'яса²⁰ (свідчення, що з нього варились улюблені страви тамтешнього люду відбите у кореспонденції подорожнього, котрий у 40-х рр. XIX ст. побачив, як на храмове свято, за звичаєм, греки "нагодовувалися їствами" навколо церкви: "Головним харчем їхнім були кашниця з бараниною та каша із салом, а голівки овець слугували ласощами"²¹).

Крім того, Калері відзначив масштабність рибальства (з річним виторгом до 100 000 рублів сріблом) і садівництва, підкреслив неабияку дешевину фруктів, а також тарані, сули, чебака, ри�ця, шамайки (виловлювано ще стерлядь, осетра, камбалу, миня, сома, линя, шуку, коропа, бичка). Він помітив зародки шовківництва, виноградарства й виноробства, виготовлення "вельми непоганого на вигляд та смак тютюну" (3000 пудів на рік), наголосив, що маріупольське купецтво втяглося в дрібну внутрішню торгівлю. Вигідніша зарубіжна комерція опинилась "у руках іноземців"²².

Г.Калері зафіксував брак дикорослих дерев і кущів, зумовлений відсутністю лісів (саме тоді, в 1843-1845 рр., природознавець Віктор фон-Графф заклав у степу по верхів'ях річки Кашлагач Великоанадольський лісовий масив). Не випадково Гаврила Калері до садових рослин відніс тополью й акацію²³ (адже їх укоріненню в Україні посприяв уманський парк-унікум "Софіївка"²⁴).

Цінні спостереження торкалися також курганів, інших пам'яток старовини, копалин та фауни. Клімат було схарактеризовано "взагалі помірним, приємним і здоровим". Очищенню атмосфери "від шкідливих випаровувань" сприяло, як гадав автор, чергування вітрів, з яких домінували "верхній" (північно-східний) та "нижній" (південно-західний). Реальну небезпеку становило хіба що весняне затоплення кальміуських берегів (од чого виникали болота, не здатні просихати влітку), яке створювало загрозу поширення шлункових захворювань²⁵.

Незважаючи на це, весна визнавалася найкращим сезоном, коли "кількість застудних і гастричних хвороб, притаманних тій порі року, вельми незначна...". Що ж до "різних хвороб шкіри, страждань зовнішніх та внутрішніх органів", то, долаючи їх, як пересвідчився міський лікар Калері, "з настанням травня місяця й частими купаннями у чудово зміцнюючому і благотворно діючому морі організм відроджується повністю"²⁶.

Він тішився тим, що не було ендемічної пошесті, роками не спалахували епідемії. Щоправда, після тривалої "гнилої" зими 1840 р. в шести поселеннях лютувала цинга, зумовлена затворництвом у неохайних вогких приміщеннях, суто прісною їжею без кислот. Із освіженням повітря та урізноманітненням столу зеленню недуга відступила²⁷.

Як фахівець виявивши себе прихильником водолікування, Г.Калері розповів, що "за сильного кашлю і невпинної нежиті з тупим головним болем не-

одноразово відчував дивовижну користь частого вживання холодної води всередину та обливання нею голови й обличчя"²⁸. Подібним чином ополосканий джерельною водою, зцілювався від лихоманки Іван Чабаненко (Чебаненко) - той, хто був міським головою, і настільки зрадив, що на спомин про одужання влаштував каплицю"²⁹.

Закінчення журнального матеріалу присвячене окружному адміністративному центру. Констатовано, що в ньому і його передмістях Мар'їнськ та Карасу населення розмовляло "зіпсованою турецькою чи турецько-татарською або зіпсованою ж грецькою"³⁰, що Мар'їнськ і Маріуполь найменовано на честь древньої ікони Божої Матері, перенесеної з Успенського монастиря поблизу Бахчисарая"³¹.

Оскільки об'їзд старої обителі існувало поселення Мар'їне (Маріам, Маїрум), топоніміка ремісничого передмістя, де у новій Успенській церкві Ігнатій поставив чудотворний образ святої Богородиці, видається "серійною" поряд з іншими кримськими назвами, продубльованими в Приазов'ї, - Карасу, Янісоль, Сартана, Мангуш, Ялта, Ласпа, Улакли, Каракуба, Керменчик, Чердакли, Чермалик...

Не те з Маріуполем. Принаймні не настільки просто. За другою версією, віднедавна обстоюваною донецьким ученим Стефаном Калоєровим, "назва Маріуполя походить від назви кримського грецького поселення Маріамполь-Марієнполь-Мар'їне-Маїрум під Бахчисараям, де розташовувався Успенський скит – резиденція митрополита Готфійсько-Кефайської єпархії (відмінність од Марієнполя - Павлограда-на-Солоній)"³². Не відкидаючи цього, необхідно зауважити, що таку гіпотезу бажано підкріпити переконливими аргументами, а їх до наукового обігу поки не введено. У Російській державі міста отримували офіційні назви "згори". Тим авторитетнішою виглядає фраза з подання маріупольських громадян великому князю Миколі Павловичу - майбутньому монархові Миколі I, коли він 1816 р. проїздив Таганрогом: "Місто Маріуполь має щастя носити гідне пошани ім'я Найяснішої Родительки Вашої Імператорської Високості"³³. Марія Федорівна, вдова Павла I, на ту пору була жива. Та й урядовці стежили, аби царських осіб ніхто не згадував усусь. Назва логічна в парах Павлівськ і Маріанополь, Павлоград та Маріуполь. Так було під Петербургом з палацами Пауллюст і Марієнталь.

Наприкінці 70-х рр. XVIII ст. Катерина II вельми прихильно ставилася до невістки, запевняла її й свого сина-цесаревича: "Обох вас я люблю від усього серця"³⁴, наказала на відзнаку їхнього шлюбу викарбувати медаль з профілями подружжя"³⁵. Коронована свекруха раділа омріяним онукам: 1777 р. велика княгиня Марія народила Олександра, 1779 – Костянтина. Маріанополь (Марієнполь) було замислено ще перед масовим переміщенням кримських греків на північне Приазов'я.

Варто зауважити, що азовський губернатор Василь Чертков, у серпні 1778 р. відмовляючись виділити очолені митрополитом Ігнатієм прибульцям з Криму землі понад Дніпром та в межиріччі Самари й Орелі, запропонував їм "місця в Маріупольському повіті, від верхів'їв Вовчої, подаючись як до Бахмутської провінції, так і до Азовського моря, правим берегом річок Кальчика та Кальця, рівно й берегом того моря"³⁶. Інша справа, що пізніша Маріупольщина включила до свого складу проєктований доти Кальміуський (Павловський) повіт. Місто, плановане як Павлівськ, обернулося на Маріуполь, а Павлоград постав замість Маріанополя.

На прийдешньому терені Маріуполя (де колись заснували фортецю запорожці Кальміуської паланки) генерал В.Чертков заклав за власним начерком

собо́р “в ім’я Марії Магдалини на честь дружини Павла Петровича Марії Федорівни”. Й, показово, що цією церквою опікувалася не грецька громада, а українська (“малоросійського люду приблизно дві тисячі осіб”, котрі перебували на приморських косах)³⁷.

¹ Калери Г.М. Топографические и медико-статистические сведения о Мариупольской округе // Журнал Министерства внутренних дел. – 1845 – №11. – С. 34-69.

² Адрес-календарь, или общий штат Российской империи на 1846 год. – СПб., [б.г.] – Ч. 2. – С. 56.

³ Григорович В. Записка антиквара о поездке его на Калку и Калмиус, в корсунскую землю и на южные побережья Днепра и Днестра. – Одесса, 1874. – С. 5.

⁴ Калоеров С.А. Греки Приазовья: Аннотированный библиографический указатель. – Донецк, 1997. – С. 58.

⁵ Калери Г.М. Указ. соч. – С. 35-36.

⁶ Гавришл [Розанов В.Ф.] Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кофийской епархии // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1844. – Т.1. – С. 197-198, 200-201.

⁷ Пор.: Усенко П.Г. Динаміка грецького населення українського Приазов’я з кінця XVIII до початку XX ст. // Проблеми історії України XIX-початку XX ст. – К., 2000. – С. 163. Командуючий російським військом у Криму Олександр Суворов рапортував новоросійському та азовському генерал-губернаторові Григорію Потьомкіну про підготовку переселення: “Найвище бажання всіх християн, аби були поселені разом і на вигідних місцях; під цього виявиться в потомстві. Сумно їм залишати їхню нерухомість роду. За все те обіцяно їм усюди тут на місці задоволення зі скарбу; інакше неможливо” (Архив князя Воронцова. – М., 1880. – Т. 24. – С. 291).

⁸ Гавришл (Розанов В.Ф.) Указ. соч. – С. 200.

⁹ Калери Г.М. Указ. соч. – С. 36. Це ближче до цифр, що фігурували у документах О.Суворова (див.: Дубровин Н. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и доносения. – СПб., 1885. – Т.2 – С. 711-714).

¹⁰ Калери Г.М. Указ. соч. – С. 61-62. Пізніше краєзнавець Григорій Томашевський, посилаючись на архівний документ, написав, що 1843 р. в Маріуполі “душ чоловічої статі” було 1512 (Мариуполь и его окрестности: Очет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии.) - Мариуполь, 1892. – С. 81).

¹¹ Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии // Південна Україна XVIII – XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 30-51.

¹² Калери Г.М. Указ. соч. – С. 62-64.

¹³ Там само. – С. 66-67. На 1 листопада того року маріупольське врядування очолювали голова грецького суду Пантелей Арацов із засідателем Іваном Васи́линіним, секретарем та виконуючим обов’язки стряпчого Григорієм Булатовим, столоначальниками Іваном Федоровським, Іваном Іосифовим, Макаром Тищенком, Павлом Столяревським, а також міський голова Іван Чебаненко зі секретарем думи Іваном Трандафі́ловим (Адрес-календарь...).

¹⁴ Калери Г.М. Указ. соч. – С. 36-37. У Маріуполі зберігався “Список із записки, внесеної міністром фінансів до Комітету міністрів 31 грудня 1823 р. за № 3966” (ним, можливо, скористався Калери) з даними обміру округи (Браун Ф. Мариупольские греки // Живая старина. – 1890. – № 2. – С. 80).

¹⁵ Калери Г.М. Указ. соч. – С. 36-38.

¹⁶ Там само. – С. 40-41. В історіографії наводилися схожі показники за 1853-1857 рр.: в окрузі попри жакли́вий неврожай 1855 р. середній збір зернових озимих сягав сам-5, - ярих сам-7,5 (Нифонтов С.А. Зерновое производство России во второй половине XIX века. – М., 1974. – С. 180; Дружшина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825 – 1860 гг. – М., 1981. – С. 60.)

¹⁷ Гавришл (Розанов В.Ф.) Указ. соч. – С. 204.

